
КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНИЙ КОНТЕКСТ

Анатолій Жаборюк



СТИЛЬ ЯК КАТЕГОРІЯ ІСТОРІЇ МИСТЕЦТВА

Американському письменникові Едгару По належить такий парадоксальний вислів: "В одному випадку із ста те чи інше питання посилено дискутується тому, що воно дійсно є темним. В останніх дев'яноста дев'яти випадках воно стає темним тому, що посилено дискутується". Подібна ситуація склалася з поняттям "стиль" — однією з найскладніших і найбільш заплутаних категорій естетики. Незважаючи на те, що проблемі стилю присвячено сотні праць, у тому числі й солідних монографічних досліджень, вона до цього часу залишається у цілому ряді аспектів до кінця нез'ясованою і дискусійною. Спробуємо викласти своє розуміння цієї складної проблеми.

Термін "стиль" походить від грецького слова *stylos*, що перекладається як "паличка". Однак не проста паличка, а призначена спеціально для письма. Такими паличками, загостреними на кінці, стародавні греки, а за ними й римляни, писали на табличках, покритих воском.

Нині поняття "стиль" вживається в різних значеннях: як сукупність характерних рис життя чи поведінки людини (стиль денді, стиль життя *homo sovietico*); як сукупність особливостей, що характеризують певне явище (стиль одягу, стиль зачіски, стиль меблів); як стиль роботи (ударна робота, "німецька робота"); як стиль літочислення (старий стиль, новий стиль).

Вживається термін стиль і в науці, зокрема в лінгвістиці, з метою визначення певного типу усного чи писемного мовлення (науковий стиль, публіцистичний стиль, конфесійний стиль тощо).

У таких значеннях термін "стиль" почав вживатися лише згодом, за аналогією до його первісного і основного значення, а саме як

категорії художньої, естетичної. Відомо, що ще в античні часи стиль входив до понять риторики і застосовувався для характеристики індивідуальної манери красномовства.

У сучасній теорії мистецтва під поняттям "стиль" прийнято розуміти усталену спільність (подібність) найважливіших ознак твору або групи творів чи навіть певного мистецького напрямку, яка склалася об'єктивно і яка дозволяє відрізнити цю спільність від інших подібного роду спільностей. До таких ознак належать передусім компоненти художньої форми: композиція, сюжет, фабула, мова (в широкому розумінні цього поняття, як система художніх засобів і прийомів конкретного мистецтва), а також жанрова належність твору. Саме завдяки спільності (відносної, звичайно) цих формальних компонентів ми і впізнаємо той чи інший стиль.

Разом з тим, стиль не зводиться лише до категорії суто формальної. З'ясовуючи процес творення стилю, теоретики мистецтва ввели у науковий обіг такі поняття, як "носії стилю" і "стилетворчі фактори". До перших належать уже згадані нами елементи художньої форми, до других — елементи, які стосуються змісту: тема, ідея, проблематика, пафос, образи у їх змістовому наповненні, тобто все те, що визначається світоглядом письменника, характером і спрямованістю його художнього мислення. Під впливом цих чинників формується стильова домінанта, яка і визначає характер певного стилю.

Отже стиль фактично є категорією, що об'єднує форму зі змістом. Як наскрізний принцип побудови форми, стиль "підноситься" над нею, надаючи відчутної діяльності і єдиного колориту основним її компонентам. Більше того, стиль — категорія не лише естетична, а й ідеологічна. За влучним зауваженням О. Соколова, стиль — "це та художня матерія, у якій втілюється ідея" [7, 87].

Стиль — поняття багатозначне і багаторівневе. Розрізняють, зокрема, такі рівні стилю: а) стиль окремого художнього твору; б) індивідуальний стиль творчості митця або навіть окремого її етапу; в) стиль певного художнього напрямку, течії, школи (стиль передвижництва, стиль віденської художньої школи кінця XIX — поч. XX ст.; стиль "іронічної прози" в українській літературі II пол. XX ст.); г) національний стиль, під яким розуміються характерні особливості мистецтва певного народу, що стали предметом наслідування митцями інших народів (китайський стиль пейзажного малярства, псевдоросійський стиль в архітектурі кінця XIX — поч. XX ст.); д) нарешті — історичний стиль, або стиль епохи, в якому акумулюються усталені риси мистецтва пев-

ної історико-культурної доби. До таких стилів у європейському мистецтві прийнято відносити стиль романський, візантійський, готичний, ренесанс, барокко, класицизм, романтизм тощо).

Як бачимо, одним і тим же терміном позначаються далеко не тождісні поняття, які мають різні ступені єдності: від найвужчого (стиль окремо-го твору) до найширшого (історичний стиль або стиль доби).

Теоретики стилю по-різному ставляться до такого широкого застосування терміну "стиль". Одні не вважають це перешкодою для з'ясування естетичної природи стилю, мотивуючи це тим, що "значення слова "стиль" таке ж зрозуміле, для всіх однакове, як і значення найпростіших слів "вікно" або "двері" [9, 5]. Інші пропонують переглянути стильову термінологію з метою уникнення плутанини. Так, О. В. Лармін вважає за доцільне замість терміну "індивідуальний стиль" вживати термін "індивідуальна творча манера" [4, 228].

Такий широкий спектр вживання терміну "стиль" викликав полеміку щодо розуміння самої суті цієї естетичної категорії. Так, певна частина літературознавців схиляється до тлумачення стилю як до явища "одиничного", притаманного лише творчості окремих митців. При цьому стиль, як правило, протиставляється методові. Л. І. Тимофеев, наприклад, стверджує, що "у методі знаходять насамперед те, що пов'язує митців, а в стилі — те, що їх роз'єднує: "особистий досвід, талант, манера письма і т. ін." [8, 64].

Переважає ж більшість теоретиків стилю вважають його явищем не "одиничним", а, навпаки, "множинним", таким, що стосується передусім мистецького процесу. Цю точку зору поділяють, зокрема, такі визначні теоретики мистецтва, як Ю. Борев [1], Г. Вельфлін [2], Й. Вінкельман [3], Кон-Вінер [4], О. Соколов [7], Д. Наливайко [6], О. Лармін [5] та ряд інш. Отже, то стиль виконує не "розділяючу" функцію, а, навпаки, "об'єднуючу", і є саме тим фактором, що дозволяє виділити в загальному потоці розвитку мистецтва більш чи менш крупні його одиниці, які характеризуються певною єдністю. Такими "одиницями", а, разом з тим, і певними етапами в історії мистецтва і є такі поняття, як мистецький напрям, течія, школа, історико-мистецька доба. Таким чином, категорія стилю виступає не лише як категорія поетики, а й як категорія історії мистецтва.

Першим розуміння стилю як категорії історії мистецтва запропонував Й. Вінкельман у своїй широко відомій книзі "Історія мистецтва стародавніх часів", опублікованій у 1764 р. На прикладі мистецтва стародавнього світу Й. Вінкельман зробив спробу простежи-

ти процес "народження, розвитку, зміни і занепаду" мистецтва, а також досягнути "особливості мистецтва різних народів, епох і мистецтв" [3, 41].

Слідом за Й. Вінкельманом термін "стиль" в широкому його значенні вжив у своїй статті "Просте наслідування природі, манера і стиль" Й.-В. Гёте, назвавши стиль вищим ступенем мистецтва, який "ґрунтується на найглибших твердженнях пізнання, на самій суті речей, оскільки нам дано його розпізнати у зримих і відчутних образах" [5, 401].

Користується терміном "стиль" у його вінкельманівському розумінні і Гегель у своїх "Лекціях з естетики", причому як в його мистецтвознавчому і філологічному, так і у філософському трактуванні [5, 173–177].

Остаточному утвердженню терміну стиль як історико-мистецької категорії послужили праці раніше уже згаданих нами відомих німецьких істориків і теоретиків мистецтва Г. Вельфліна та Кон-Вінера.

Оскільки основним предметом нашої уваги буде саме історичний стиль, зупинимося на його характеристиці більш детально.

Однією з визначальних особливостей історичних стилів є, по-перше, те, що вони охоплюють не один якийсь вид мистецтва, а всі, або, принаймні кілька найважливіших, провідних мистецтв, що надає їм універсального характеру. По-друге, сфера функціонування історичних стилів обіймає обширні території, включаючи в свою орбіту мистецтва цілого ряду країн, а деякі, наприклад ренесанс, барокко і класицизм, практично весь європейський континент.

Досить обширні і часові рамки функціонування історичних стилів, які вимірюються, особливо на ранніх етапах розвитку мистецтва, цілими століттями. У межах цих часових вимірів і здійснюється еволюція стилю: від зародження, через розквіт і до занепаду.

Отже, історичний стиль — це цілий етап у розвитку мистецтва, який сформувався в конкретну історико-культурну добу і який являє собою цілісну систему споріднених ідейно-художніх принципів і зображально-виражальних засобів і прийомів.

О. Соколов у своїй монографії "Теорія стилю" відзначає сім парка-тегорій стилю, якими один стиль відрізняється від іншого:

- а) наявність чи відсутність умовності;
- б) співвідносність зображення і вираження;
- в) співвідносність об'єктивного і суб'єктивного у жанрах мистецтва;

- г) простота і складність творів мистецтва;
- д) симетричність чи асиметричність художньої структури;
- є) величина творів;
- ж) переваги динаміки чи статичності [7, 94–98].

Визначальні ознаки історичного стилю в різних мистецтвах виявляються по-різному. Так, візантійський стиль найповніше виявив себе в архітектурі, монументальному малярстві (мозаїки і фрески в культових спорудах) та в ікономалярстві; романський і готичний — в архітектурі і прикладних мистецтвах; ренесанс — в цілому ряді мистецтв, але найповніше — в образотворчих мистецтвах (малярство і скульптура), класицизм — у драматургії і театральному мистецтві; романтизм — в літературі і музиці і т. д.

Важливо відзначити, що на більш ранніх етапах історії мистецтва, зокрема в добу середньовіччя, однією з найважливіших передумов розвитку стилю була яскраво виражена тенденція до злиття різних мистецтв, об'єднання їх навколо якогось одного з них і саме того, яке відіграло роль стильової домінанти. Яскравим виявом такого синтезу мистецтв є зокрема готичний стиль, який об'єднав навколо архітектури всі інші мистецтва: скульптуру, малярство, прикладні мистецтва, літературу, музику.

Доба середньовіччя, репрезентована візантійським, романським і готичним стилями, була, таким чином, добою функціонування найбільш стійких стилістичних єдностей. Однак уже в добу Відродження, у зв'язку з інтенсивним розвитком творчих індивідуальностей, в межах пануючого стилю виникають різні напрями, течії. Розпочинається процес поступового розшарування, розмивання стильової єдності. Цей процес посилюється ще й від того, що в пануючий стиль все інтенсивніше проникають елементи нового стилю, який іде на зміну старому. Нерідко новий і старий стилі розвиваються паралельно. Так певний час співіснували романський стиль і готика, ренесанс і барокко, барокко і класицизм.

Що ж стимулює "рух" історичного стилю, під впливом яких чинників відбувається процес виникнення, розвитку і згасання стилю, заміна старого стилю новим?

На це запитання на початку XX ст. майже одночасно спробували відповісти згадані вже нами німецькі історики і теоретики мистецтва Г. Вельфлін і Кон-Вінер.

Представник формалістичного напрямку в мистецтвознавстві Г. Вельфлін виходив з розуміння мистецтва лише як форми, не залежної

ні від змісту, ні від будь-яких інших зовнішніх факторів (соціальних, ідеологічних, релігійних тощо). Пояснюючи все виключно дією внутрішніх законів мистецтва, Г. Вельфлін основним фактором розвитку стилів, заміни їх один одним, виділяв спосіб бачення, притаманний митцям тієї чи іншої історико-мистецької доби. На думку Г. Вельфліна, існують дві форми (два способи) бачення: лінійна і живописна (мальовнича), природа яких не піддається об'єктивному поясненню. Митці однієї доби бачать предмети реального світу (Г. Вельфлін свою концепцію будує на матеріалі образотворчих мистецтв) в лініях і контурах, що було характерним для митців ренесансу і класицизму, інші — митці барокко — в масах, світлотіньових плямах і т. п.). Звідси — все багатство і різноманіття мистецьких явищ Г. Вельфлін зводить до двох формалістично трактованих стилів: лінійного і живописного (мальовничого), які періодично змінюють один одного. Перший з них "подає речі такими, якими вони є, другий — такими, якими вони здаються" [2, 24–25].

Конкретизуючи основні положення своєї концепції, Г. Вельфлін виділяє 5 пар понять, які вказують на напрямки руху стилів: а) від пластичного до об'ємного; б) від замкненої форми до відкритої; в) від одиничності до множинності; г) від абсолютної ясності до відносної.

З формалістичних позицій підходить до вирішення проблеми еволюції стилів, зміни їх один одним і інший відомий теоретик і історик мистецтва — Кон-Вінер — у своїй широко відомій і ґрунтовній праці "История изобразительных искусств", яка уже була згадана нами.

Якщо Г. Вельфлін "рушійною силою" зміни стилів вважав спосіб бачення митцями предметів і явищ реальної дійсності, то Кон-Вінер — боротьбу двох тенденцій: прагнення до доцільності творів мистецтва і до їх прикрашення. У відповідності з цим, Кон-Вінер робить висновок про функціонування протягом всієї історії мистецтв двох стилів-антиподів: тектонічного, конструктивного і атектонічного, декоративно-орнаментального, які, чергуючись, приходять один одному на зміну. До перших з них Кон-Вінер відносить дорійський стиль давньогрецького мистецтва, романський стиль у мистецтві середньовіччя, ренесанс і класицизм в мистецтві нового часу. До другого, декоративно-орнаментального, — готичний стиль, барокко і рококо.

Пояснюючи, як і Г. Вельфлін, зміну стилів внутрішніми законами мистецтва, Кон-Вінер все ж не заперечує впливу на цей процес і зо-

внішніх факторів, зокрема розвитку техніки і загального руху народного життя, однак тезу цю не розгортає.

З інших позицій підходять до пояснення причин зміни стилів його теоретики, які трактують мистецтво як діалектичну єдність форми і змісту, небезпідставно вважаючи, що саме в характері цієї єдності і криються сек-рети стилетворення.

Вище уже йшлося про дві складові поняття "стиль" — "носіїв стилю" і "стилетворчих факторів", перші з яких репрезентують форму, а другі — зміст. З трансформації останніх, тобто стилетворчих факторів, до яких, як уже відзначалося, належить тематика, проблематика, ідейна спрямованість творів мистецтва, а також світоглядні переконання митця, і розпочинається процес творення нового змісту.

Першопричиною цього процесу є соціально-економічні зрушення доби, викликані зростанням продуктивних сил, загальною активізацією економічного життя. Ці зміни неминуче викликають появу нових візій і процесів у сфері культури і ідеології. Розвивається наука, виникають нові філософські концепції, трансформуються релігійні вчення. В результаті формується і утверджується нове світорозуміння і світобачення людей і, зокрема, митців.

Процеси, які відбуваються в реальному житті, породжують нові теми, проблеми, які вимагають свого розкриття і вирішення, а це, в свою чергу, веде до збагачення і удосконалення арсеналу художніх засобів і прийомів, породжуючи якісно нові комбінації носіїв стилю. В результаті в надрах старого стилю зароджуються і розвиваються паростки стилю нового. Певний час обидва стилі співіснують, взаємодіючи і борючись між собою, аж поки новий стиль, утвердивши свої домінуючі позиції, не витіснить свого попередника.

Саме така концепція розвитку і зміни стилів, що утвердилася в сучасній теоретичній думці, видається нам найбільш переконливою. Цієї концепції ми й будемо дотримуватися, аналізуючи процеси зміни стилів в кожну конкретну історико-мистецьку добу.

Цитована література

1. Боров Ю. Основные эстетические категории. — М., 1960. — 446 с.
2. Вельфлин Г. Основные понятия истории искусств. — М.; Л., 1930. — 230 с.
3. Винкельман И. И. История искусства древности. — М., 1933. — 430 с.
4. Гегель. Сочинения: Т. 13. — М., 1940. — 362 с.
5. Гёте Й. В. Пoesия и правда. — К., 1982. — 280 с.

6. *Кон-Винер*. История изобразительных искусств. — М., 2000. — 219 с.
7. *Лармин О. В.* Художественный метод и стиль. — М., 1964. — 270 с.
8. *Наливайко Д.* Искусство: направления, течения, стили. — М., 1964. — 287 с.
9. *Соколов А. В.* Теория стиля. — М., 1968. — 222 с.
10. *Тимофеев Л. И.* Советская литература: Метод. Стиль. Поэтика. — М., 1964. — 521 с.
11. *Чичерин А. В.* Очерки по истории русского литературного стиля. — М., 1977. — 445 с.